

Лисенко О. М., Кульчицька О. І.,

Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов, м. Горлівка

ДОСВІД ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ БІБЛЕЇЗМІВ: ДІАХРОНІЧНИЙ АСПЕКТ

Лексикографічна фіксація фразеологічних біблеїзмів розглядається як одна з форм представлення мовної картини світу – її наукова репрезентація. Фразотворчі процеси не завжди відображаються в словниковій дефініції.

Ключові слова: лексикографічна фіксація фразеологічних біблеїзмів, мовна картина світу.

The lexicographic fixation of phraseological biblical expressions is regarded as one of the forms of representation of linguistic world image – its scientific reflection. The phrasebuilding processes are not always reflected in the vocabulary definition.

Key words: the lexicographic fixation of phraseological biblical, linguistic world image.

Системний підхід до вивчення фразеології як явища об’єктивної дійсності передбачає її структурування, дослідження побудови та системної організації змісту. В основу нашого поняття системності покладено концепцію мовної картини світу (МКС), в якій МКС розглядається як білатеральна єдність мовної та концептуальної картин світу. Мовна картина світу матеріалізує концептуальну картину світу, яка є “поняттевим каркасом”, “ідеальним зліпком” об’єктивної дійсності. Більшість дослідників дотримується поділу концептуальної картини світу на первинний та вторинний сегменти, що є адекватним вираженням залежності вторинних концептуально-мовних сутностей від первинних. До первинного сегмента належать універсальні, інваріантні поняття, які матеріалізовані у МКС мовними одиницями у їхніх первинних номінативних значеннях. Вторинний сегмент утворено із складних концептів, які є результатом взаємодії та інтерференції основних понять, мають суб’єктивно-образне забарвлення та матеріалізуються фразеологічними одиницями (ФО).

Таким чином, у фразеологічній одиниці поєднуються такі якості вторинного сегмента мовної картини світу:

- 1) основна та додаткова інформація про світ;
- 2) інваріантність та варіативність знань про світ;
- 3) універсальність основного поняття, яке віддзеркалюється, та національна специфіка його мовної інтерпретації;
- 4) об’єктивна природа понять та їхнє чуттєво-образне сприйняття окремими суб’єктами [6, с. 21].

Поява нових фразеологічних одиниць пов'язана як з семантичною інтерпретацією основних понять первинного сегмента мовної картини світу, так і з подальшими видозмінами одиниць у вторинному сегменті, які продиктовані такими комунікативними потребами:

- 1) необхідністю позначення нових реалій життя, які незафіксовані у первинній концептуальній картині світу;
- 2) необхідністю більш виразної та образної інтерпретації явищ або об'єктів, які вже зафіксовано у концептуальній картині світу;
- 3) наповненням первинного імені суб'єктивною емоційно-забарвленою інформацією.

Картина світу є надзвичайно складним явищем, яке може бути репрезентовано:

- 1) у вигляді стихійної природної раціоналізації в мові;
- 2) у вигляді систематичної теоретичної раціоналізації у філософії, науці;
- 3) у вигляді метаопису через метамодельовання картин світу за результатами первинної (у мові) та вторинної (у філософії та науці) раціоналізації.

Форми об'єктивації картини світу залежать від видів свідомості, які їх створюють: перша пов'язана із звичайною свідомістю, друга – з теоретичною свідомістю та самосвідомістю, третя – з філософсько-методологічною рефлексією як особливим різновидом діяльності само-свідомості.

Зміни у концептуальній моделі світу знаходять своє відбиття в усіх способах її мовної репрезентації, в тому числі в одному з видів її наукової раціоналізації – лексикографії. Наприклад, при аналізі варіювання фразеологічних біблеїзмів виявлено такі зміни у способах їхньої лексикографічної фіксації:

1) в словникових формах досліджених фразеологізмів збільшилася кількість неозначених займенників та зменшилася кількість особових, присвійних та вказівних займенників;

2) в XIX-XX ст. мали місце зміни в словниковій фіксації дієслів дієслівних фразеологічних біблеїзмів: в лексикографічних джерелах XX ст. більш переважне використання інфінітивів, що віддзеркалює тенденцію в лексикографії до подальшої абстрагізації словникових форм:

Er hat so viele (oder: mehr) Schulden als Haare auf dem Kopfe [5, II/371] – *Mehr Schulden als Haare auf dem Kopfe haben* [4: III/1412].

Намагаючись досягнути найбільш адекватного та повного опису мовних одиниць в словнику, багато дослідників підкреслюють необхідність розробки особливої метамови словникових дефініцій, яка дозволить створювати послідовний та економний опис семантичного аспекту природних знаків [8, с. 10-11]. Метамова визначається як система невеликого набору елементарних значень, в якій “кожне її слово повинно виража-

ти рівно одне, по можливості елементарне значення, а кожне елементарне значення повинно виражатися рівно одним словом семантичної мови, цілком незалежно від того, в складі якого тлумачення воно зустрічається" [2, с. 70].

Дослідники розрізняють два види метамови: метамову змісту, яка є описом явища, позначеного ФО, та метамову знака, яка несе повідомлення про властивість фразеологічної одиниці мати певне значення та бути знаком певного явища. Існує також широке та вузьке розуміння метамови. Під метамовою у вузькому смислі розуміється мова словникових дефініцій, мова опису значень у тлумачному словникові. Широке розуміння метамови полягає "у сукупності лексикографічних параметрів, які відбивають усі відомості, що передаються словниками про структуру даної мови, історію її розповсюдження, функціонування та вивчення" [10, с. 4].

Метамова має деякі позитивні риси, а саме наочність та економічність, але слід констатувати, що вона достатньо бідна, одномірна, невиправдано складна і часто важка для розуміння внаслідок своєї штучності. Власне для того, щоб прочитати певну словникову статтю необхідно навчитися користуватися ще однією мовою. Виключне використання метамови для побудови семантичних дефініцій фразеологічних одиниць, які є мовними знаками з ускладненою семантикою, призведе до надмірної схематичності та штучності і ускладнить сприйняття. Слід відзначити, що лексикографи використовують окремі елементи метамови у складанні словникових дефініцій, ставлячи на їхньому початку найбільш загальний класифікатор одиниці, її ідентифікатор, але кількість та інвентар подібних ідентифікаторів складається емпірично та відзначається деякою розпливчастістю границь.

Приведені вище міркування є обґрунтуванням того, що мета створення штучної мови, яка описує фразеологічну семантику, є некоректно поставленою. При описі природної мови штучно створенні елементи метамовного характеру можуть використовуватися лише фрагментарно і лише як допоміжний апарат, який є "результатом певної пізнавальної роботи, перед усім вивчення природи та типів лексичного значення" [12, с. 50]. Наш підхід до проблеми мови словникових дефініцій складається у розумному компромісі між певними елементами штучності та живою, природною мовою. Даний підхід відповідає критеріям комунікативної та функціональної виправданості, які обумовлені особливостями виникнення та функціонування ФО та спрямовані на як можна повне задоволення вимог лексикографічного фіксування фразеологічних одиниць.

На даний момент існує дві тенденції побудови семантичних дефініцій: з одного боку, має місце уніфікація визначень за допомогою базових слів-дефініторів для семантично, дериваційно та стилістично однотипової лексики [11, с. 10], а з другого – спостерігається диференціація дефі-

ніцій в залежності від специфіки мовної одиниці, яка визначається, а також від об'єктивних та суб'єктивних факторів лексикографічного опису [3, 13, 7]. Друга тенденція є більш адекватною для практики лексикографічного опису фразеологічних одиниць, зокрема фразеологічних біблєзмів (ФБ), тому що вони є “полем пересічення семантичних, стилістичних та граматичних ліній” [5, с. 4], тобто мовними знаками складної природи: ФБ утворені від різних дериваційних основ, за різними структурно-семантичними моделями, мають різний лексичний склад компонентів, основу їхньої семантики складає асоціативний трансфер, який накладається на семантику лексичних елементів та ускладнює їх. Рисунок логічних зв'язків різних предметів та їхніх взаємовідносин у реальній дійсності віддзеркалюється у значенні слів та детермінує утворення різних асоціацій, можливих шляхів та мотивів вторинних та посередніх номінацій. Це дозволяє зберігати семантичну інформацію не лише у вигляді знакового значення слова, але і шляхом утворення різних змістів, художніх образів та асоціацій, тому фразеологічним біблєзмам властива різна конотація та стилістичне забарвлення.

Дана особливість фразеологічних одиниць повинна знаходити адекватне віддзеркалення в словникових статтях. ФО можуть набувати негативного, позитивного та нейтрального емоційного забарвлення і оцінності. Якщо ясно виражене позитивне чи негативне емоційне забарвлення фразеологічних одиниць можна визначити, виходячи з їхнього тлумачення, то у випадку одиниць з невизначеною, нейтральною конотацією їх можна трактувати у відриві від контексту як позитивно, так і негативно. Для повноцінного лексикографічного опису конотативного аспекту семантики таких одиниць словникову статтю слід доповнювати ілюстративними прикладами.

Т. С. Воробйова виділяє чотири види ілюстративних прикладів:

- 1) авторські ілюстративні приклади (авторізми);
- 2) контекстуальні ілюстративні приклади;
- 3) екземпліфікацію (підтверджувальні ілюстративні цитати);
- 4) нульову ілюстрацію [9, с. 47-48].

Якщо авторські і контекстуальні ілюстративні приклади та нульова ілюстрація достатньо широко репрезентовані в тлумачних словниках, то екземпліфікація – рідко. В плані використання підтверджувальних ілюстративних цитат при фіксації одиниць з невизначеною оцінністю показовим є “Німецько-український фразеологічний словник” під редакцією В. І. Гаврися і О. П. Пророченко:

der Mensch lebt nicht vom Brot allein не самим хлібом, не хлібом єдиним живе людина.

Der Mensch lebt nicht vom Brot allein! Hut ab vor dem Erfinder dieser These, er hat sich unsterblich gemacht (H. Jobst) [1, I/125]

Словникова дефініція базується на строгій еквівалентності (значення фразеологічної одиниці повинно бути еквівалентним значенню тлумачення) та співвідносить менш відоме або зовсім невідоме поняття з більш відомим. У випадку з фразеологічними біблєїзмами дану вимогу не завжди може бути виконано, що обумовлене виключною складністю семантики даних одиниць і експресивно-емоційний прошарок ФО не завжди знаходить своє віддзеркалення у словниковій дефініції. Дане зауваження є справедливим і у відношенні структурно-семантичних змін ФБ, тому словникову статтю слід доповнювати різними позначками та ілюстративними прикладами.

Аналізуючи досвід розміщення ФО у словникових статтях, а також засоби лексикографічної фіксації змін одиниць, слід відзначити відсутність єдиного підходу до проблеми подання фразеологічних одиниць у словникових статтях. Можна виділити декілька принципів їхнього розміщення, що є показником недостатнього дослідження фразеологічного фонду мови. О. І. Молотков відзначає, що “проблема розташування фразеологізмів у словникові зводиться до встановлення зв’язку кожного окремого фразеологізму в усіх його формах вживання з другими фразеологізмами в системі мови. Досягається це тим, що кожний фразеологізм розташовується в словнику стільки разів, скільки він має форм вживання, які розрізняються компонентним складом, що, по суті теж саме, скільки в його складі компонентів, зо всіма їхніми лексичними видовими варіантами” [14, с. 255]. Але при цьому відзначається, що вибір міста розташування фразеологічної одиниці не має принципового значення, оскільки “система посилань завжди вкаже, де її слід шукати” [14, с. 255].

При лексикографічній фіксації похідних фразеологічних одиниць інший засіб репрезентації значень одиниць неможливий. Похідна ФО є мотивованим знаком і репрезентація її значення потребує відсилки до фразеологічної одиниці, яка її мотивувала. Дана фразеологічна одиниця набуває якості одночасової подвійної референції: до світу вторинних найменувань, фрагмент яких вона віддзеркалює, та до світу мовних одиниць, які послужили джерелом її виникнення. В результаті фіксації джерела виникнення фразеологічної одиниці має місце з’єднання нового досвіду з старим, встановлюються об’єктні зв’язки у світі через бачення їхніх схожостей та відмінностей, спільності та різниці ознак. Практика лексикографічної фіксації фразеологічних біблєїзмів показує, що в словниках часто відсутні дані про динаміку фразотворчих процесів і в словникових статтях фіксуються лише їхні результати – ФБ-derivати. Фіксацію фразотворчих процесів можна здійснювати за допомогою прийомів відсилання, які заповнять пробіли у відомостях про їхню динаміку.

В процесі фразотворення фразеологічні біблєїзми набувають структурно-семантичних змін, в результаті чого, на відміну від базо-

вих виразів, ФБ-derivati знаходять більш широке використання в мові, сполучаючись із знаменними частинами мови на рівні структурно-семантичних підкласів. Наприклад, базовий ФБ *man hat mich in dreck getreten* [3, I/597] використовується для позначення конкретної ситуації. ФБ-derivat *jem. in den Dreck treten: ihn unwürdig behandeln* [4, I/221] сполучується з підкласом імен особи. Свободна лексико-граматична сполучуваність відбивається при репрезентації ФБ-derivativ як їхнє типове оточення: *jmd., etw. Фразеологічний біблєїзм jem. auf Herz und Nieren prüfen* первісно співвідносився з одиничним іменником: *Du prüfest Herz und Nieren* [2, III/507]. Далі в результаті структурно-семантичних змін дана фразеологічна одиниця почала вживатися в сполучуваності з підкласом імен конкретних істот: *jem. auf Herz und Nieren prüfen* [4, III/1097]. Зміну лексико-семантичної та синтаксичної сполучуваності неможливо передати лише у тлумаченні нового значення ФБ-derivata, тому в подібних випадках доцільне використання екземпліфікації:

j-n durch den Dreck ziehen (тж. *j-n in den Dreck ziehen* або *treten*; *j-n mit Dreck bewerfen* або *besudeln*) розм. фам. змішати з гряззю, втоптати у болото кого-н.

Es ehrt die Kollegen, daß sie an dem Ruf ihres Betriebes so hängen, daß sie am liebsten auch einen Adler bestellt hätten, um den lästigen Hirsch aus dem Gerichtssaal zu heben, der nur gekommen war, ihr Etablissement in den Dreck zu ziehen (Wochenpost) [1, I/154].

j-n auf Herz und Nieren prüfen (або фам. *ausquetschen*) розм. піддати кого-н. суворому випробуванню.

“*Ich denke, ihr werdet bald heiraten*”, erwiderte Walter. “*Davon kann gar keine Rede sein. Ich muß ihn erst auf Herz und Nieren prüfen, ehe ich mich entscheide*” (W. Bredel) [1, I/331].

Ілюстративні приклади інтерпретують фразеологічну одиницю в синтаксичному плані, демонструють її дистрибуцію та сполучувальні властивості при використанні у контексті. Слід відзначити, що при тлумаченні фразеологічних одиниць в словнику слід уникати як неправильних, поверхових та недостатніх семантичних дефініцій, так і зайвої етимологічності, тавтологічності та енциклопедизму.

В процесі аналізу лексикографічної репрезентації фразотворчих процесів ФБ в словникових статтях відзначено деякі суперечні та спірні способи фіксації похідних одиниць. При лексикографічному описі фразеологічної антонімії має місце фіксація ФБ-антонімів в одній словниковій статті без яких-небудь ідентифікаторів, які б вказували на дане явище:

mit dem strome, gegen den strom schwimmen [3, III/538];

das wird dir den Hals (nicht) kosten [5, II/282].

У даних випадках має місце антонімічне фразотворення і фразеологічні одиниці протиставляються друг другу за існуючими диференцією

чими ознаками, позначають нетотожні поняття та співвідносяться з різними денотатами. Вирішальним фактором, який зумовлює спосіб лексикографічної фіксації ФБ-деривата даного типу, є факт утворення нової фразеологічної одиниці, яка не тотожна ФО-прототипу і відрізняється від нього семантичною та синтаксичною структурою. Більш доцільною є фіксація ФБ-антонімів в одній словниковій статті з уточнюючими позначками, наприклад “ant”.

Лексикографічну фіксацію ФБ-дериватів відмічено і другими спірними прийомами. До них відноситься вживання слів auch та oder як у правій, так і у лівій частині словникової статті:

1. einem die Leviten lesen, auch die Epistel, das Kapitel, die Lektion, den Text: ihm einen Verweis erteilen, ihn zurückweisen [4, II/959];

2. ein Lockvogel sein, als Lockvogel gelten (benutzt werden): durch leere oder falsche Versprechungen in eine Falle, einen Hinterhalt locken, Leidenschaft oder Begehrlichkeit reizen, um zu unüberlegtem Handeln zu verführen, aber auch: als bes. Schöne und billige Ware im Schaufenster Käufer werden [4, II/937];

3. weder warm noch kalt sein: nicht entschieden sein, gleichgültig, auch doppelzünftig [4, III/1695].

У першому прикладі є не зовсім зрозумілим, яка одиниця фіксується: ФБ-варіант або ФБ-синонім. В другому і третьому прикладах репрезентуються полісемічні фразеологічні біблеїзми, але їхню семантику в словниковій статті декодовано не зовсім чітко та їхнє адекватне тлумачення може бути затрудненим. В даному випадку треба чітко розрізняти фразеологічну полісемію та фразеологічну омонімію. Фразеологічна омонімія є верхньою границею полісемії і характеризується тим, що фразеологічна одиниця має два та більше значення, які не пов'язані між собою. Дані відмінності повинні знаходити своє відбиття при лексикографічній фіксації одиниць. Для декодування семантики омонімічних ФО слід чітко розмежувати їхні значення, наприклад, подавати їх з нумерацією; значення полісемічних фразеологічних одиниць можна фіксувати в словниковій дефініції, розподіляючи їх комою або крапкою з комою. При лексикографічній фіксації як варіювання, так і дериваційних процесів необхідно виробити єдиний підхід до репрезентації даних явищ: у випадку варіювання або синонімії можна використовувати скорочення типу “var.” або “syn.”; для фіксації фразеологічної полісемії – уточнюючу позначку “polysem.”.

В процесі структурно-семантичних змін фразеологічних біблеїзмів часто спостерігається згортання структури одиниці, що призводить до втрати зв'язку з джерелом виникнення ФБ:

Du bist das A und das O, in alten Kirchensagungen und in der Offenbarung 1, 8 von Gott gesagt, du bist der Erste und der Letzte, du umfassest alles [2, I/1];

Etw. ist das A und das O für jmd. Eine Sache ist für ihn elementar wichtig, eine Lebensbedingung, die Grundvoraussetzung [4, I/51].

В сучасних словниках часто спостерігається опущення посилань на джерело виникнення одиниці. У подібних випадках доцільне використання уточнюючої позначки “bibl.”, також можливе вживання точної знаківки на джерело виникнення одиниці.

Фразеологічні одиниці є знаками складної природи і їхня адекватна репрезентація в словниках повинна ґрунтуватися на комплексному підході. Особливість семантики фразеологічних одиниць складається в результаті зміни значення усього комплексу за рахунок накладення на нього свіжого експресивно-стилістичного пласта, який є присутнім у складі значення фразеологізму у вигляді конотативних характеристик. З одного боку, зміст значення одиниці повинен знаходити своє відбиття власне в словниковій дефініції, з другого – необхідно декодувати конотативний аспект семантики фразеологізму, з третього – в словниковій статті повинні відбиватися результати фразотворчих процесів, які ведуть до утворення нових фразеологічних одиниць та до змін їхніх концептуально-мовних характеристик. Таким чином, в лексикографічному описі фразеологічних одиниць повинні бути присутніми такі елементи:

1) семантична дефініція, яка декодує сигніфікативно-денотативний аспект значення;

2) елементи метамовного характеру, які де-факто широко використовуються укладачами словників; наприклад, використання різних позначок (образно-переносних, хронологічних, часових, функціонально-стилістичних та інших);

3) ілюстративні приклади (авторські, контекстуальні, екземпліфікація та нульова ілюстрація), які інтерпретують фразеологічну одиницю в синтаксичному плані;

4) дериваційні дефінітори, які дають уявлення про джерела виникнення одиниці та її структурно-семантичні кореляції в плані фразотворення.

Значущість фразотворчого критерію, що запроваджується до словникової статті, є об'єктивною підставою для виділення угруповань фразеологічних одиниць. Утворення ономасіологічних категорій на фразотворчій основі має велике значення не тільки для збагачення знань про фразеологічну систему мови, але і для простеження шляхів розвитку людського розуму.

Література:

1. Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ / Караулов М. Н., Молчанов В. И., Афанасьев В. А., Михалев Н. В. – М.: Наука, 1982. – 96 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.

3. Арбатский Д. И. О специфике семантического определения и его функциональных типах // *Вопр. языкознания*. – 1973. – № 5. – С. 50-59.

4. Арнольд И. В. Нарушение сочетаемости на разных уровнях – лингвистический механизм комического эффекта // *Сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореза*. – М., 1979. – Вып. 145: Вопросы синтаксиса и стилистики английского языка. – С. 100-109.

5. Бабкин А. М. Русская фразеология как объект исследования и преподавания // *Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе / Тез. докл. межвуз. конф. 30 мая – 2 июня 1965 г.* – Череповец, 1965. – С. 4-5.

6. Беженарь И. С. Фразеологическая номинация возраста в современном английском языке: Дис.... канд. филол. наук. – Киев, 1994. – 158 с.

7. Белоноженко В. М. Фразеологическое значение и способы его разработки в словаре: Автореф. дис.... канд. филол. наук. – Киев, 1984. – 26 с.

8. Будагов Р. А. Сравнительно-семасеологические исследования. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1963. – 302 с.

9. Воробьева Т. С. Лингво-прагматическое описание адъективно-субстантивных фразеологических единиц в одноязычной немецкой лексикографии: Дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1989 – 176 с.

10. Караулов Ю. И. Лингвистическое конструирование и тезаурус литературного языка. – М., Наука, 1981. – 366 с.

11. Комарова З. И. Проблема толкования специальных слов в словарях русского языка советского периода. – Свердловск, 1979. – 91 с.

12. Котелова Н. З. Искусственный семантический язык /теоретические предпосылки // *Вопр. языкознания*. – 1974. – № 5. – С. 49-63.

13. Лиховидова Т. В. Фразеологическое толкование коннотативного аспекта значения фразеологических единиц /на материале адвербиальных фразеологизмов современного английского языка: Автореф. дис.... канд. филол. наук.. – М., 1978. – 26 с.

14. Молотков А. И. Основы русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 283 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Гаврись В. І., Пророченко О. П. Німецько-український фразеологічний словник. – Київ: Рад. шк., 1981. – 382 с.

2. Campe J. H. Wörterbuch der deutschen Sprache. – Braunschweig, 1807-1810.

3. Heyne M. Deutsches Wörterbuch von M. Heyne. – Leipzig, 1905.

4. Röhrich L. Der große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. 3. Auflage – Freiburg – Basel – Wien. Herder: 1992.

5. Wander K. F. Deutsches Sprichwörter-Lexikon. – Leipzig, 1867-1880.